

Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.

Пам'ятки археології Полтавщини

«Розрита Могила»

Управління культури Полтавської облдержадміністрації
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
Котелевська районна державна адміністрація

Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.

«РОЗРИТА МОГИЛА»

Пам'ятки археології Полтавщини

Полтава

Видавничий центр «Археологія»

1996

УДК 930.26

ББК 63.4 (4 УКР. — 4 Пол.) 83.3

В 18

В 18 Варвянська Т.В., Супруненко О.Б. „РОЗРИТА МОГИЛА“. — Полтава: Вид.центр «Археологія», 1996. — 48 с.: іл. — Серія „Пам'ятки археології Полтавщини“. — Вип.1. — Укр. м. — (Управління культури Полтавської облдержадміністрації. Центр охорони та досліджень пам'яток археології. Котелевська районна держадміністрація. Відділ культури).

Науково-популярний нарис про видатну пам'ятку археології, промислового виробництва та природи Полтавщини — найбільший майдан України „Розриту Могилу“, що розташована поблизу с.Лихачівки Котелевського району на лівому березі р.Ворскли.

Для археологів, краєзнавців, викладачів вузів і шкіл, широкі загалу шанувальників історії та природи нашого краю.

**Видано за сприянням голови
Котелевської районної державної адміністрації В.Д.Довгуші.**

ISBN 5-7707-9953-6

© Варвянська Т.В., Супруненко О.Б., 1996

КРАЙ УЗБІЧЧЯ ШЛЯХУ

„... величезне стародавнє земляне укріплення, план якого ніяк не можна зрозуміти за рівними напрямками валів. Перекази свідчать, що якась княжна захищалася тут від ворогів... і була ними переможена та укріплення зруйноване...”

Т.Шевченко. „Археологічні нотатки”

Посеред пагорбкуватої рівнини лівобережжя р.Ворскли, розділеної прямокутниками безкраїх ланів, поряд з межею приворсклянських лісів, за 1,2 км на захід від розгалуження сучасних автошляхів на Котельву, Опішню і Полтаву, у 2,5 км на схід від с.Ликачівки Котелевського району, знаходиться незвичайної форми підвищення, розташоване на мису другої надзаплавної тераси. Пагорб висотою 11 метрів над рівнем поля утворює своєрідне „кільце” діаметром до 110 метрів; у його центрі — кругла глибока яма завширшки 35 та глибиною понад 10 метрів. Стрімкі схили кільцевого валу майже обриваються в центральну заглибину зі сплюсненим дном.

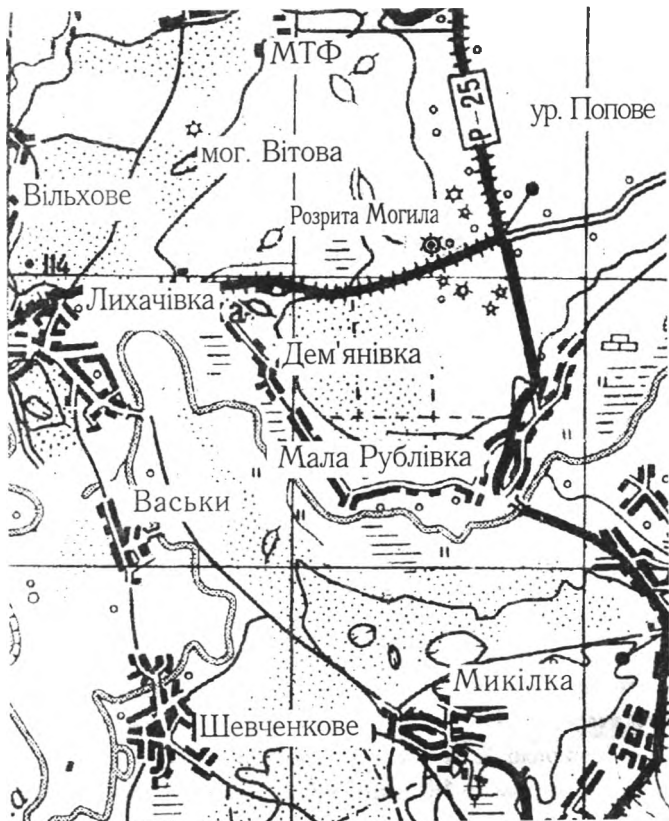

Схема розташування «Розритої могили»

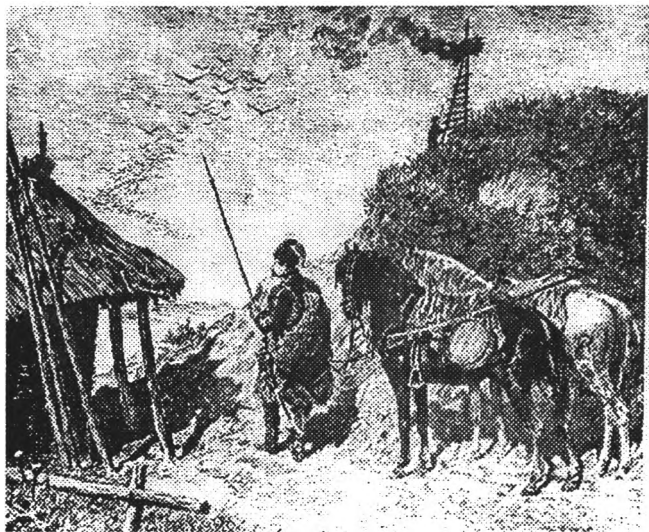
Посеред цього пагорбу відкопані рови глибиною до 2 метрів, на північний схід від нього — залишки валів висотою 1,5-2 метри та довжиною 40-50 метрів. Сліди валів, їх відгалуджень помітні й з інших сторін від описаної місцини. І все це сховане за лісосмугою, насадженою 30-40 років тому...

Навкруги підвищення, на більш-менш значних пагорбах лівого берега Ворскли розкидані групки розораних напівкулястик за формою перетину та круглик у плані насипів. Їх тут налічується більше 60. На поверхні кожного трапляються подрібнені оранкою черепки від прадавнього посуду, уламки кісток, зрідка можна знайти бронзовий чи залізний накінецьник стріли, намистину, керамічне прясло від веретена тощо.

Укріпленням, помешканням козаків чи прикордонним форпостом на межі української та російської земель доби пізнього середньовіччя називають його місцеві перекази. Їх коріння губиться у глибині століть. Подібний до них записав Тарас Шевченко, оглядаючи аналогічний, зритель траншеями і ямами, пагорб „Вибле” на Переяславщині. Саме цей уривок з „Археологічних нотаток” Кобзаря наведений в епіграфі до видання.

Та чи мають зерно істини легенди? Можливо, що й так. Адже вздовж підвищень лівого берега Ворскли до Котельви і Охтирки пролягав відрізок стародавньої дороги — відгалудження відомого Муравського шляху, по якому подорожували не тільки купці і чумаки, але часто-густо озброєні загони грабіжників, налітали татари за ясирем до поворсклянських сіл. Полюбляли нападники саме прикордоння. Бо Котелевщина у XVI-XVIII ст. лежала на межі українських володінь Польщі та

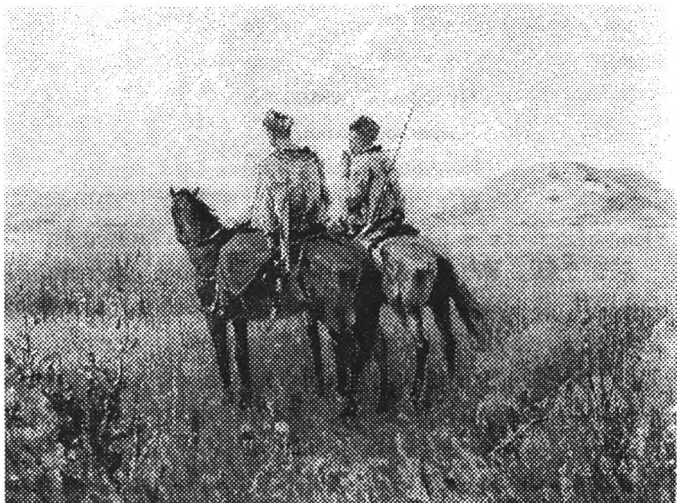

В.Радомський. Пікет. Гравюра кінця XIX ст.

Московського царства, пізніше — Гетьманщини (Полтавщина, Слобожанщина) й імперських земель. На підвищеннях, а частіше саме на таких пагорбах, місцеве козацтво й посполиті споруджували сторожі — укріплені та неукріплені пости спостереження за рухом можливих нападників. Головним елементом такого „маяка“, „фігури“ була висока вишка на палях з оглядовим майданчиком, до якої вела драбина. Тут же знаходилися діжки зі смолою та інший матеріал, що при швидкому загоранні

С.Васильківський. Козаки в степу. Олія. 1890-ті рр.

давав світловий і димовий сигнал про наближення ворога. Чекаючи набігу, мешканці навколишніх сіл завжди були напоготові. А поряд з вежею та на ній чатувало на ворога кілька козаків. Імовірно, що така „фігура” здіймалася впродовж XVII-XVIII ст. і на вершині „Розритої Могили”.

Чому могила „Розрита”, — менше хвилювало оповідачів. Але останнє було збереженим у пам'яті народній очевидним фактом. І це відбулося, за переказами, у порівняно недалекі у минулому часи. Хоча мета, цілі розкопок згодом зі зміною по-

колінь, а то й у цілому населення, забулися. Пам'ятаєтє Шевченкове:

*Начетверо розкопана,
Розрита могила,
Чого вони там шукали?
Що там схоронили...*

Пошуки відповіді на це питання продовжуютьсє і в наш час.

Назва „Розрита Могила” свідчила про знання місцевим населенням призначення і походження пагорбу. Величні земляні надмогильні споруди сивої давнини — кургани — мешканці Лівобережжя України здавна називали могилами. Найчастіше ця назва сприймалася без глибокого розуміння часу їх первісного спорудження. На рівні переказів та легенд ця доба „наближалася” до тодішньої сучасності — могили уявлялися поховальними пам'ятками, відділеними минулим двох-трьох поколінь пращурів, і „належали” литовцям, татарам тощо.

Зрештою, величезний пагорб серед степової рівнини завжди привертав увагу подорожніх та місцевого населення. У середині ХІХ ст. до нього звернулися й дослідники, позначивши в наукових працях цей комплекс пам'яток старовини як групу курганів „Розритої Могили”.

ДОСЛІДНИКИ, ЗНАХІДКИ, ГІПОТЕЗИ

Московські „землеміри” першої чверті XVII ст. — автори відомого географічного опису Східної Європи „Книги Большому Чертежу”, згадують у ворсклинському лівобережжі між рр. Мерлою та Мерчиком „Розрытой Курган”. Найвідоміший український козацький літописець Самійло Величко (1670 - після 1728) у „Сказанні про війну козацьку...” наводить назву ще одного кургану — Виварена могила. Ці згадки позначають появу свідомого інтересу до старожитностей у басейні Ворскли ще у XVII-XVIII ст.

Але перший опис „Розритої Могили” наводить Харківський і Охтирський архієпископ, доктор богослов'я Філарет (Гумілевський) (1805-1866) у „Історико-статистичному описі Харківської єпархії” в кінці 1850-х рр. Він називає пагорб курганом і повідомляє, що в народі „Розрита Могила” називається „шведським містечком”. 1807 р., за його свідченнями, тут був влаштований склад фуражу й артилерії.

Найбільш детально обстежив і описав пам'ятку 1888 р. полтавський археолог, етнограф і краєзнавець Іван Зарецький

Іван Антонович Зарецький (1857-1936).
Портрет роботи Є.Путрі, 1992 р.

(1857 - 1936). Так, як його опис вміщений у досить рідкісному виданні, процитуємо це повідомлення дослівно:

“...ця місцевість не була захищена від ворога і вибрана для помешкання народом лише внаслідок життєвих вигід, бо знаходилася безпосередньо над рікою з лісистими берегами; на випадок наближення нападників цим народом було побудоване за чотири версти на схід величезне городище, що називається зараз Розритою Могилою.

Хто, коли і чому дав таку назву городищу, навряд-чи вдасться коли-небудь ці питання вирішити. В 1857 р. городище було описане в „Описі Харківської Єпархії”, протяжність по колу на той час дорівнювала 170 сажням (1 сажень = 2,1336 метри, — авт.), висота валів по схилу — 11 сажням, глибина оточуючого городище рову 4 сажні і за ровом валу 3 сажні.

З того часу городище дещо змінилося, висота валів і глибина ровів зменшилася; це чітко помітні згадувані в „Описі” підкопи з середини валів городища і невеликі ями обабіч сторін виходів немов-би від вкопаних стовбів, на яких були навішені ворота, про що збереглися згадки в народних переказах. На схід від городища вправо і вліво стоять два насипи меншої величини, у вигляді незімкнених кілець, на жаль, один з цих насипів наполовину розкопаний місцевими жителями, які беруть тут землю для токів; та й городище починає страждати від розорювання.

«Розрита Могила» за малюнком І.Зарецького. 1880-ті рр.

Городище стоїть на найвищому в околицях місці; за півверсти від нього на схід лежить слобода Рублівка (Мала Рублівка, — авт.); повз городище проходить дорога з Рублівки на Котельву і перехрещується зі шляхом, що йде з с.Лихачівки на Колонтаїв...”

Отже, два погляди дослідників ще у ХІХ ст. позначили й дві гіпотези, пов'язані з пам'яткою. Перша, — що це грандіозний курган, пошкоджений за якимось обставин, друга, — що це пам'ятка типу укріплення.

Заслуговують на увагу детальні польові дослідження 1888-1889 рр. І.Зарецького в околицях пам'ятки, в результаті яких була зібрана величезна (до 5000 прим.) колекція знахідок різних епох — від доби неоліту до середньовіччя, розкопані до десятка курганів епохи бронзи — раннього залізного віку, серед яких найвизначніші поховання представників племенної верхівки скіфського часу VI-V ст. до н.е. Вігова могила та Опішлянка, що знаходилися за кілька кілометрів від „Розритої Могили” і

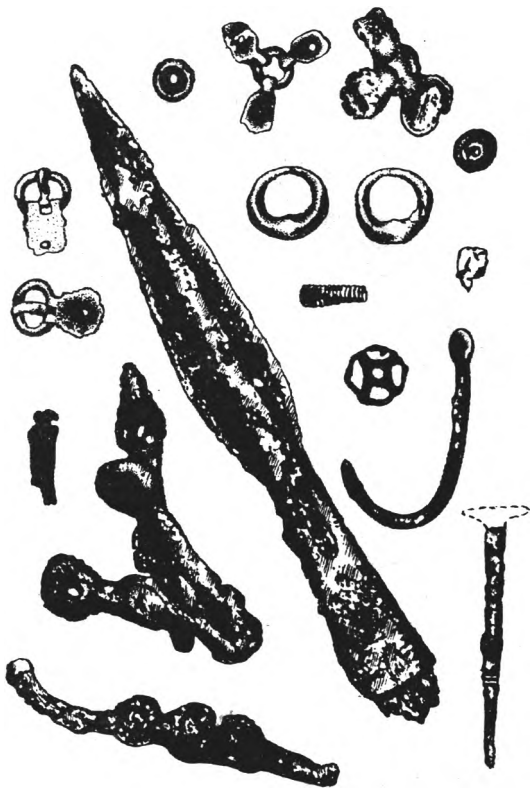

Кераміка скіфського часу та сер. I тис. до н.е.
З розкопок І.Зарецького. 1888 р.

містили серед поховального інвентаря чимало дорогіших речей — золоті бляшки-прикраси, кераміку, залізні та бронзові предмети вузди і зразки озброєння. Про ці роботи йтиме мова у наступних виданнях серії.

Знамідки з розкопок курганів групи «Розритої Могили».
Дослідження І.Зарецького, 1888-1889 рр. Бронза, залізо, золото, склопаста.

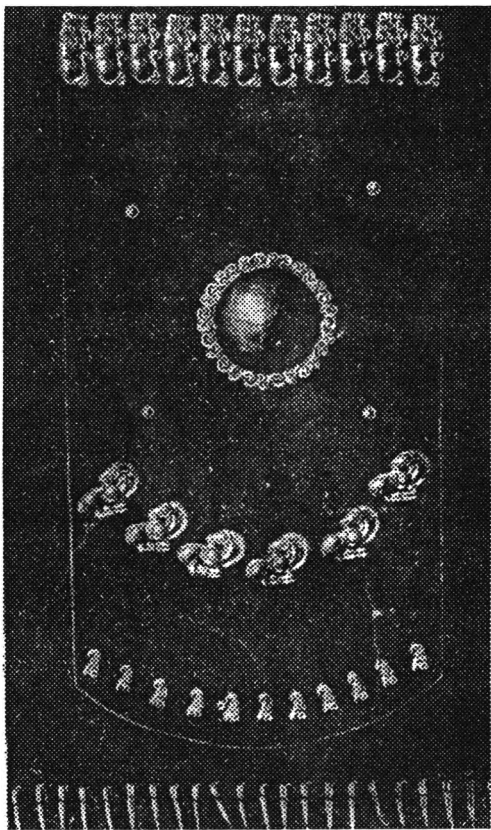

Певно, слід нагадати про небуденну в історії національної культури постать — Івана Зарецького, 140-річчя від дня народження якого буде відзначатися у наступному році.

Уродженець села Лютеньки Гадяцького повіту Полтавської губернії, син заможного козака, він самотужки опанував освіту і працював у Полтаві настроювачем фортепіано. Робота в Інституті шляхетних дівчат, фотографічна творчість (І.Зарецький був одним з відомих полтавських фотографів), талановиті здібності рисувальника висунули його в когорту найвідоміших представників інтелігенції міста. На початку 1880-х рр. І.Зарецький починає цікавитися старожитностями, проводить серію археологічних розкопок у Поворсклі, результати яких оприлюднюються на шпальтах головних імперських часописів. Згодом його обирають членом ряду наукових товариств Росії, запрошують до роботи в Полтавському губернському земстві, а колекції досліджень вченого потрапляють до скарбниці Імператорського Ермітажу та Історичного музею у Москві.

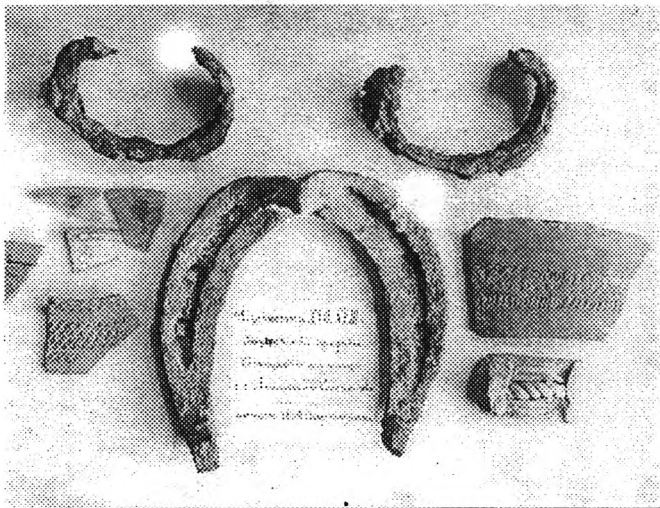
Він стоїть біля витоків Природничо-історичного музею Полтавського земства, стає одним з перших його співробітників, а згодом очолює діяльність по вивченню народних промислів Полтавщини і Лівобережжя України. Праця І.Зарецького „Гончарный промысел Полтавской губернии” (1894 р.) є першокласним дослідженням не тільки по гончарству Полтавщини, але й усієї країни. Дослідник фундує зразкову гончарну майстерню земства в Опішні, збірки народного мистецтва Полтавського земського музею та Санкт-Петербурзького етногра-

Сагайдак з «Вітової моголи». Скіфський час. Золото, бронза.

Знахідки XVII-XVIII ст. з околиць „Розритої Могили.”
Фото І.Зарецького, 1889 р.

фічного музею, обстежуючи понад 50 пунктів Полтавської, Харківської і Курської губерній та збираючи зразки дивотворів народного генію. І.Зарецький — один з ініціаторів проведення виставки до XII Археологічного з'їзду в Харкові, Всеросійської кустарної виставки та спорудження пам'ятника Івану Котляревському в Полтаві, почесний громадянин, засновник фарфорового і фаянсового виробництва в Полтаві і Оренбурзі.

Апогеєм наукової та громадської діяльності вченого на Полтавщині була його участь у дослідженнях і збереженні та підго-

товка першої наукової праці про Малоперещепинський скарб 1912 р., опрацювання археологічної колекції земського музею. 1912 р. дослідник переїхав до Воронежу, де очолював вивчення народних промислів Подоння, а 1915 р. назавжди оселився в Оренбурзі. Оренбурзький фарфоровий завод, місцевий музей чергувалися в його праці з науковими дослідженнями археології та етнографії Західного Казахстану. Помер І.Зарецький під час археологічних розкопок на станції Кувандик у 1936 р.

Повернімося до досліджень І.Зарецького на „Розритій Могилі”. 1888 р. ним у відслоненнях насипів пам’ятки були зібрані уламки античного кружальника амфор, фрагменти ліпних мисок скіфського часу та череп’я кружального димленого посуду XVII ст., фото яких збереглося. Після робіт І.Зарецького на „Розритій Могилі” дослідники довго не зверталися до грандіозного насипу, користуючись обстеженнями полтавського колеги.

Так, відомий археолог, історик-українознавець, академік Дмитро Багалій (1857-1932) лише згадує 1905 р. пам’ятку в поясненні до „Археологічної карти Харківської губернії”. Подібну згадку наводить і московський археолог О.Захаров 1932 р. У 1940-1960-х рр. „Розриту Могилу” оглядали відомий петербурзький археолог, доктор історичних наук Іван Ляпушкін (1902-1968), полтавський музейник Галина Сидоренко (1918-1984), київський археолог, кандидат історичних наук Галина Ковпаненко. Остання навела цікаве свідчення про використання пам’ятки в роки Великої Вітчизняної війни під бліндаж.

Алла Олексіївна Моруженко (1937-1991).

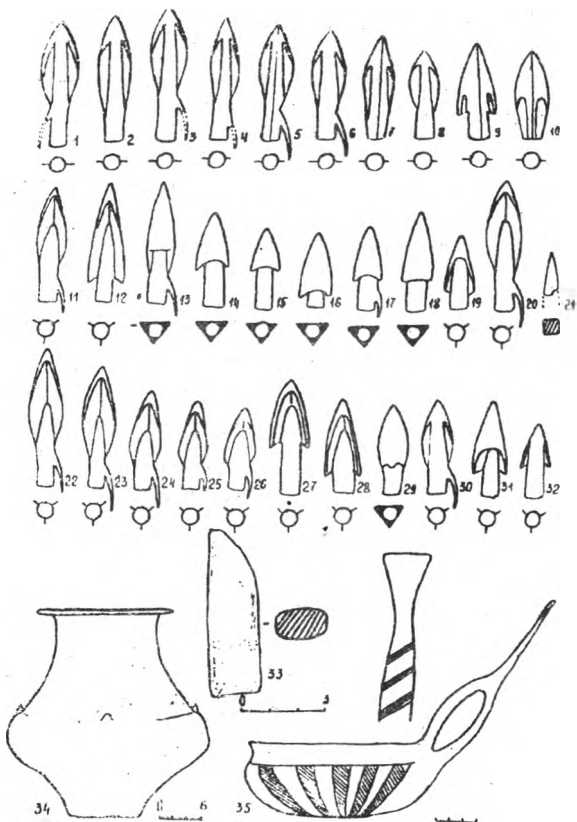

Лише в 1983 р., майже через століття після досліджень І.Зарецького, в групі курганів „Розритої Могили” розпочалися розкопки. Їх провела відомий донецький скіфолог, доктор історичних наук Алла Моруженко (1937-1991).

Для досліджень був обраний розораний насип кургану висотою до 1 та діаметром 24 метри, розташований справа від „Розритої Могили”, обабіч шосе на Котельву. Під насипом виявлений кільцевий у плані викид з материкової глини розміром 7х8,3 метрів, що оточував прямокутну поховальну яму довжиною 2,8 та шириною 2,1 метри, орієнтовану по осі північ-південь. Глибина її від рівня стародавньої поверхні складала 1,3 метри. Поряд з похованням були виявлені рештки поминального багаття та довгий вузький грабіжницький хід, через який стародавні шукачі скарбів потрапили до могили. Як установили дослідження, поховальна яма (камера) перекривалася дубовим накатником з неощукених плах та горбилів, що був улаштований у два шари: поперек та вздовж осі ями. На дні камери збереглися сліди устаткування поховальної споруди дерев'яною „підлогою”. На двох лагах із горбилів лежав дощатий настил, посипаний подекуди крейдою. Саме на ньому й було здійснене поховання, рештки якого дослідили археологи.

Грабіжники повністю вигребли кістки похованого, розтросили ряд речей із супутнього інвентаря, що свідчило про наявність в комплексі дорогоцінних предметів, напевне, дрібних золотих бляшок-прикрас одягу чи інших речей, викрадених з поховання. Серед знахідок, полишених шукачами коштовностей, — рештки шкіряного сагайдака шириною 15 сантиметрів (під-

Матеріали з розкопок кургану VI ст. до н.е. біля с.Лихачівка. 1983 р.
 Бронза, залізо, кераміка.

сумок для стріл) з дерев'яною розпоркою, в якому знаходилося 117 стріл з бронзовими накінецьниками кінця VII - початку VI ст. до н.е., та кілька дерев'яних загострених стріл без вістер; поряд лежали уламки залізних вудил і псалія від упряжі коня, залізний ніж. У грабіжницькому ході знайдені фрагменти ліпник лискованих посудин — корчаги та прикрашеного прокресленим, із заповненням білою пастою, орнаментом черпака з петельчастою ручкою. Чоловіче поховання з групи курганів біля „Розритої Могили” належало воїну ранньоскіфської доби.

Зазначимо, що в цілому, аналогічні знахідки малися й у кількох розкопаніх І.Зарецьким курганах цієї групи. Крім того, в одному з них трапилося й впускне більш пізнє поховання кочівника V ст. н.е. з кількома прикрасами із золота, бронзовими ремінцевими бляшками та рештками озброєння із заліза.

Дослідники дійшли висновку, що група курганів „Розритої Могили” складає поховальний комплекс — курганний могильник скіфської доби, серед якого найзначнішою пам'яткою є рештки грандіозного кургану, пошкодженого за якимось господарським чи іншим робіт.

Але, крім археологів, пам'ятку обстежували природознавці. На початку 1990-х рр. її відвідала експедиція Міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи Академії Наук України та Мінприроди України, котра встановила унікальний характер збереженого куточка природи Поворскля.

ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ

„Розрита Могила” якимось чудом залишилася унікальною збереженою ділянкою, недоторканим куточком „Великого степу”, що його обстежувала на Лівобережжі Ворскли наукова експедиція на чолі з професором В.В.Докучаєвим у кінці 1880-х рр. На ділянці у 2,6 гектари, серед сукупності горбів, цей „клинець” степу дожив до наших днів, зберігши характерний комплекс флори і окремих представників степової фауни.

Найкраще степовий ландшафт „вижив” саме на схилах і у заглибині в центрі пам'ятки (0,15 гектара), захищений від автотраси і людського ока лісосмутою із дубу, в'яза і робінії. Певно, посприяла цьому і наявність окремих видів плазунів, адже лише на „Розритій Могилі” в межах Котелевського району автори бачили степову гадюку ...

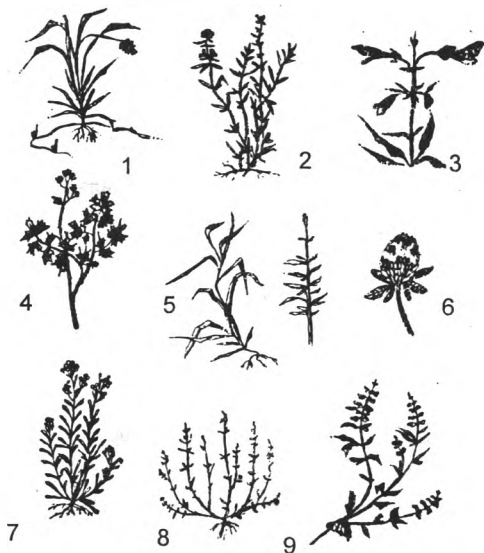
Як свідчать обстеження доктора біологічних наук Т.Андрієнка та кандидата біологічних наук О.Байрак, на зовнішніх схилах горбів сформувалася типова степова рослинність з домінуванням злаків та різнотрав'я. На південно-західному схилі могили (12х30 м) зберігся „острівець” ковили волосистої, за-

Рослинність на схилах «Розритої Могили».

Види степової рослинності «Розритої Могили»:

1. - Осока колхідська. 2. - Чебрець Маршала. 3. - Шавлія лучна.
4. - Рутвиця мала. 5. - Келерія гребінчаста. 6. - Люцерна румунська.
7. - Цмін піщаний. 8. - Лещиця волотиста. 9. - Гадючник звичайний.

несеної до „Червоної Книги України”. Флористичне ядро в межах пам’ятки утворюють типові степові види — різак звичайний, лещиця волотиста, чебрець Маршала, осока колхідська і шавлія степова. По гребеню насипу zostалися фрагменти типових степових угруповань рослинності — житняка гребінчастого, полина австрійського, тонконіга бульбистого.

На інших ділянках горбів різнотрав'я буває клаптиками порослі люцерна румунської, цміну піщаного та рутвиці малої, на дні центральної заглибини, у зволожений місцях, домінують гадючник звичайний, суніці зелені та келерія гребінчаста. Серед лісосмути з південного та південно-східного боку від пам'ятки, зі сторони шосе, трапляються куштики ліщини, шипшини, глоду ...

Тваринний світ цього куточка степу вже не може претендувати на вичерпну повноту. З птахів давно відійшли в минуле полохливі постаті дорохв серед степового різнотрав'я. Але вряди-годи сідає на вершину пагорбу степовий орел. Часто можна бачити на „Розритій Могилі” перепелів, польового жайворонка. З гризунів тут мешкають хом'яки, сліпці, земляний заєць, миші, заходять сюди полювати тхори, куниці, лисиці. Лісосмуга часто оберігає від мисливців зайців. Вже згадувана степова гадюка і вуж звичайний, ящірка прудка зі світу плазунів уживаються тут з лісовою гадюкою, котру не раз зустрічали навесні у лісосмузі ...

Отже, реліктовий куточок степу повною мірою є рідкісною пам'яткою природи, тому „Розрита Могила” за рішенням обласної Ради народних депутатів від 27 жовтня 1994 р. визначена як комплексна пам'ятка природи місцевого значення. Відповідальність за збереження цього „острівця” степу покладена на колективне сільськогосподарське підприємство ім. Сидора Ковпака Котелевського району.

Що ж значить оберігати флору і фауну пам'ятки? На її території забороняються всі види господарської діяльності: видо-

буток копалин, розкопки, будівництво, викошування трав, збір рослинної сировини, випалювання. Напевне, навіть просто відвідини цієї місцини можуть завдати шкоди рослинному і тваринному світові. Тож ступивши на землю „Розритої Могили” не звертайте з доріжки, не рвіть квітів чи плодів, не ламайте гілку ... Ця земля заповідна.

ДЕЩО ПРО СЕЛТРОВАРНИЦТВО

Дізнавшись про „Розриту Могилу” чимало цікавих фактів, переважна більшість читачів згодиться, що ця небуденна пам'ятка — рештки величезного кургану, насипаного над похованням скіфської доби понад 2500 років тому (згадаймо уламки кружального та ліпного посуду, виявлені І.Зарецьким). Але ж чому і ким курган був розкопаний — „розритий”? Згадок про це ми поки-що не виявили ні в історичних джерелах, ні в народних переказах. Хоча при більш уважному аналізові наявних історичних фактів вирішення цього питання наблизиться до завершення ...

Приводом до пошкодження („розривання”) кургану була ... селтра, тобто її добування промисловим способом 300-350 років тому.

Відомо, що в скупченнях порушеної землі, з часом в наслідок дії біохімічних процесів (за допомогою мікроорганізмів, що поглинають азот із повітря), природним шляхом утворюється селітра. Подібний процес відбувається і на поверхні стінок старих глибоких ям. Найбільш сприятливі умови для цього створюються в насипах курганів, складених у давнину зі шматків дерну та рушеного чорнозему, а також великих поховальних ямах під ними, в центрі наповнених обваленими масивами ґрунту насипів. Тому вони й стали використовуватися як своєрідні родовища цієї речовини, вкрай необхідної для виготовлення пороху у неспокійну пізньосередньовічну епоху, потрібної ремісникам для виробництва якісних сортів кришталю, скла, медикам — лікувальних засобів тощо.

Селітру на Україні і в Польщі в широких масштабах почали виробляти ще у XVI ст. Поклади самородної селітри були в багатьох місцях, та основну частину її на той час давали чорноземні райони Лівобережної України. Попит на продукцію селітроварниць був надзвичайно великим. А промисел цей набув чи не найважливішого значення саме на Полтавщині, де королівськими декретами першої половини XVII ст. була створена ціла промислова провінція — „Селітряна держава”, керована спеціальними комісарами — представниками короля на місцях, котрі верховодили виробництвом і розподілом стратегічного продукту, оберігаючи державну монополію на його виготовлення і торгівлю останнім. Одним з таких комісарів король Сігізмунд III Ваза на початку XVII ст. призначив Бартоломея Обалковського, який розгорнув масштабні промислові роботи

на Полтавщині, в тому числі під Миргородом та у Середньому Поворсклі. 1630 року королівською грамотою „за службу” тому ж Обалковському була пожалувана „пустая слобода ... Полтава ... на реке Ворскле, над шляхом Муравским ... со всеми полями, лугами, грунтами, озерами, реками ...”, з правом заснування слобід та містечок, але без дозволу на добування поташу, селітри, солі та металів, що залишалося королівським привілеєм. 1632 р. інший шляхтич — скарбовий писар Петро Мировицький отримав у нагороду „... 2 пустых городища, называемые Глинск и Бельск ... возле кургана Ско-робор” на тих же правах. Але шляхта не дуже корилася заборонам далекого, на окраїнних землях держави, короля. Відомий лубенський магнат Ієремія Вишневецький, захопивши Поворскля, добував селітру, не дуже звертаючи увагу на королівські універсали.

Як же протікав процес селітроваріння? Найменших витрат вимагала заготівля селітровик куп або буртів на відкритому повітрі. З цією метою віддавна використовували землю курганів і валів городищ, про що свідчать численні документи.

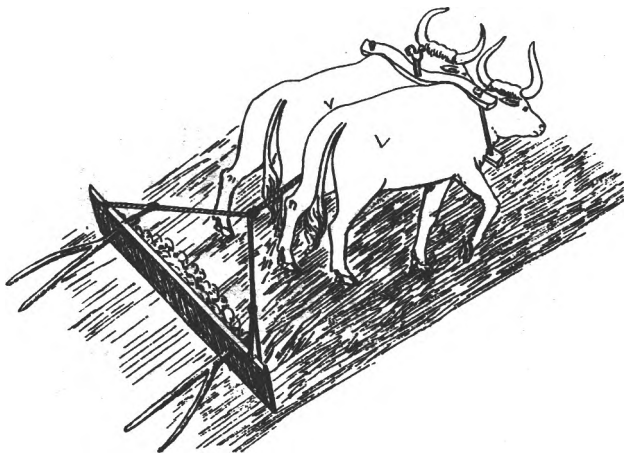
Ось кілька порад організаторам промислу, що збереглися в архівах:

„Придатну для селітри землю вишукувати ... в насипних старовинних могилах і валах, які з чорної землі складені, дерном викладені і які більше 50 років існують ...Після обов'язкової проби грунт накладають на вози, вибираючи його до найвологішої нерушеної землі, вивозять у призначене для заводу місце і складають у могилу чи бурт ...”

Селітроварники наказували робітникам брати землю, заглиблюючись до середини кургану. Потім, залишаючи центральну частину, повертати вправо і вліво від входу, йдучи по колу. Так поступово утворювалася кільцева заглибина. Насипи поряд з курганом — бурти і відвали вибраного чорнозему — складали на водотривкому ґрунті (частіше на прошарку суглинку). Їх величина і кількість залежали від можливостей промисловика. Виварювання починали лише через кілька років. Упродовж літа чорнозем поливали, кілька разів перелопачували, збагачуючи повітрям, змішуючи з грубозернистим піском, деревним вугіллям, шлаком та іншими речовинами. Після того, як у землі кристалізувалася селітра, її виварювали. Зібраний на поверхні та на дні казанів білий кристалічний порошок й був тою важливою стратегічною сировиною, задля якої перелопачували тисячі тон чорнозему. Його збирали в діжки та мішки, а далі вже вступали у справу торгівці й перекупщики, або ж поставальники королівських порохових заводів. Селітроварники намагалися максимально скористатися наявністю природних чинників для успіху промислового виробництва у безпосередній близькості до „родовища” селітри — води (озеро, річка), лісу (паливо) та робочої сили. Хоча останню можна було розмістити й у тимчасовому таборі. Всі ланки виробництва наближали до місця видобутку та підготовки сировини. Тому поряд з курганом виростили цілі скупчення пагорбів — бурти з сировиною, „відпрацьований” чорнозем, купи попелу, суглинку тощо. Рештки таких „польових станів” селітроварників поряд з напів-

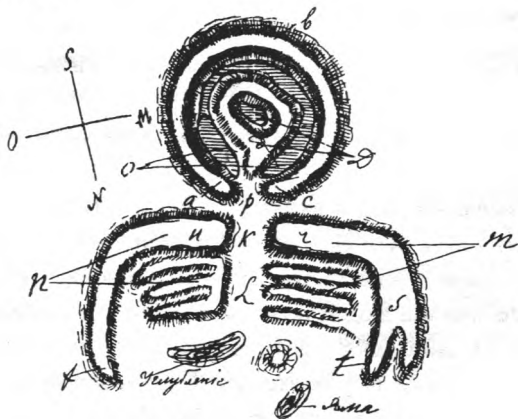
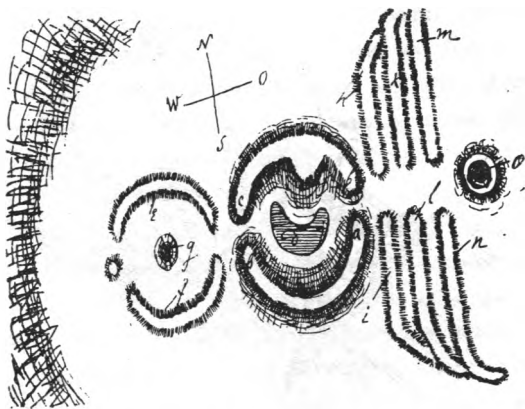
Розробка насипу майдану за допомогою волів. За В.Городцовим.

зруйнованими насипами курганів у народі прозвали майданами.

Зазначимо, що краї — поли насипів та їх схили зовсім не використовувалися для видобування селітри. Вони, як і верхній дерновий шар, були бідні на цю сировину, вимиту з ґрунту талими водами і використану корінням рослинності. Центральна частина курганів згодом вибиралася аж до дна поховальних ям, при цьому виявлялися й дорогоцінні знахідки, котрі йшли за сировину ювелірам та у переплавку. Свідчення про такі знахідки неодноразово трапляються в джерелах XVII ст. ...

Масштаби виробництва селітри на Полтавщині були грандіозними, хоча найбільших обсягів промисел досяг у XVII-

Плани майданів Полтавщини. За В.Ляскоронським, 1911 р.

XVIII ст. Майже в кожному повіті губернії навіть на початку XIX ст. діяв селітровий завод. 1737 р. власники селітрових підприємств об'єдналися в Опішнянську „селітряну” компанію, котра постачала сировину на казенні Шосткинські порохові заводи. 1845 р. на Полтавщині налічувалося 74 селітроварні, а 1858 р. на 75 селітроварнях працювало 2819 чоловік, які виготовляли за рік 64 тисячі пудів селітри. До кінця XIX ст., із відкриттям багатих покладів селітри у світі, всі селітроварні припинили свою діяльність.

Залишається нагадати, що селітру виварювали у казанах, розчин випарювали у неглибоких металевих жолобах та чанах. Пічки для цього влаштовували поряд з майданами, або ж неподалік від них, іноді — безпосередньо в центрі кільцевого насипу.

Технічні засоби, необхідні для промислу, не різнилися багаточисленністю. Це лопати, кирки для вибирання ґрунту з насипів; носилки, кінні візки — для його транспортування. Особливим технічним пристосуванням була, як вважав відомий російський археолог, професор Василь Городцов (1860-1945), „волокуша” — середній прообраз бульдозерного ковша, котрий приводився в дію парою (можливо й більше) волів. Цим, на думку вченого, пояснюється кільцева форма виймання ґрунту насипів колишніх курганів, адже воли прив'язувалися до стовба в центрі, і по колу поступово ковшем „волокуші” згрібали ґрунт. Інший відомий дослідник стародавнього минулого Олександр Спідін (1858-1931) заперечував використання такого „технічного” засобу ...

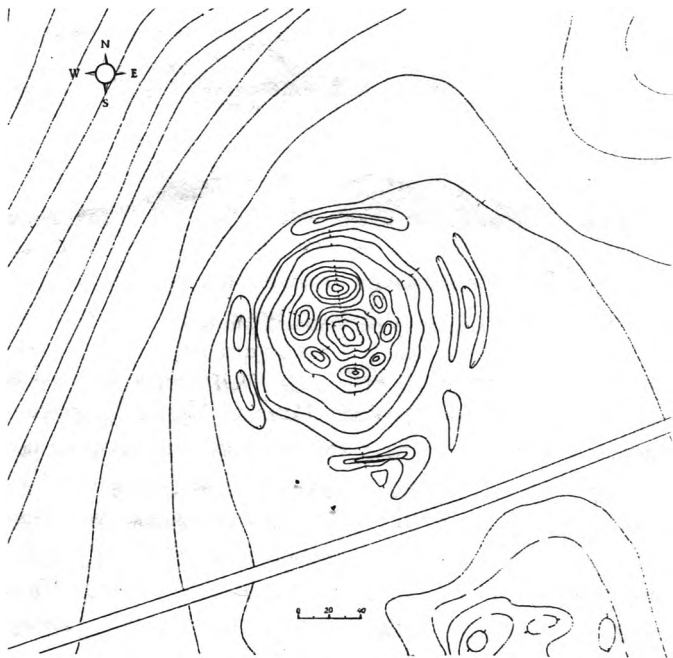
Детально вивчвши виникнення майданів, донецький археолог, кандидат історичних наук, Володислав Андрієнко дійшов до висновку про наявність різних способів вибирання чорнозему з курганних насипів і усталив серед науковців думку про те, що майдани — це залишки зруйнованих селітроварництвом стародавніх курганів.

НАЙБІЛЬШИЙ МАЙДАН УКРАЇНИ

Та повернімося до „Розритої Могили”. Величезний насип рідкісної збереженості серед ворсклинської лівобережної заплави претендує на виключну відомість як найбільший серед майданів України. На Полтавщині також споруд — залишків понівчених селітроварниками курганів збереглося трохи більше 250. За розмірами „Розрита Могила” залишає далеко позаду всі майдани кільцевої форми Лівобережжя Дніпра, отже є найвизначнішою пам'яткою такого типу.

Залишається відповісти на питання: хто і коли здійснив величезні за обсягом селітроварницькі роботи? На нашу думку, відповідь на це криється у польських архівних документах початку XVII ст. Відомий польський історик О.Яблунівський опублікував у кінці XIX ст. ряд документів про значні масш-

«Розрита могила». План, 1994 р.

таби діяльності королівських селітроварників неподалік від „Розритої Могили”, на правому березі Ворскли біля Великого Більського городища, де 1613 р. промисловиками на селітру розроблялися величезні могили Великого та Малого Скоробо-

З.-Сх.

Пн.-Пд.

Умовний перетин «Розритої Могили».

ру. Ймовірно, що саме у 1620-х рр. чи трохи раніше такої ж „долі” зазнав і курган сучасної „Розритої Могили”. Посередньо, це пояснює і відсутність згадок у народних переказах про час „розривання” кургану. Адже територія Середнього Поворскля на початку XVII ст. була ще слабо заселеною. Населення, яке обживало ці землі, постійно „відкочувалося” на північний захід, до Сули, внаслідок численних татарських набігів, отже й не зберегло перекази про існування масштабного промислу.

Розробка залишків майдану, частини полишених бургтів велася, певно, і пізніше, у XVIII ст. До „Розритої Могили” звертали і скарбощукачі, копаючись у відслоненнях та „процупуючи” сліди поховальної ями скіфської доби. З улаштуванням тут 1807 р. артилерійських складів майдан обнесли ровом, огородили парканом. На п'яти найзначніших проїздах до центральної заглибини встановили ворота. Рештки підкопів у масив

насипу у середині майдану, описані Філаретом, могли бути льохами для зберігання військового майна; ями від стовбів, згадувані І.Зарецьким, — залишками влаштування воріт. За останньої війни з'явилися й інші невеликі заглибини — рештки окопів, бліндажу.

Таким чином, історично сформований склад земляник споруд майдану утворив рідкісний історико-культурний комплекс, що хронологічно поєднав у собі ряд епох — раннього залізного віку, доби пізнього українського середньовіччя та XIX-XX ст. Збережена ж на окремих ділянках степова рослинність витримала антропогенні втручання і відновила своє існування на пам'ятці, як і 2500 тисячі років тому...

Але необхідно навести ще одну гіпотезу, пов'язану із „Розритою Могилою”. Відомий дослідник старожитностей скіфської доби України, доктор історичних наук, професор Борис Шрамко, людина що більше ніж 40 років життя поклала на вивчення грандіозного Більського городища скіфської доби у Котелевському районі і науково керувала роботами по дослідженню Лихачівського поселення тієї ж епохи, які проводила А.Моруженко, не раз відвідував величезний майдан. Під час розкопок двох аналогічних споруд меншого масштабу поблизу с.Новий Мерчик на Харківщині, за 20 км від „Розритої Могили”, він знайшов вагомі підтвердження спорудження майданів як культових насипів ще в скіфський час. Тож, можливо, „Розрита Могила” ще відкриє свої таємниці у майбутньому новим дослідникам як полтавський Стоунхендж — своєрідна пам'ятка — обсерваторія, поминальний і поховальний комплекс. Такої

думки дотримується відомий археолог Б.Шрамко.

Зрештою, „Розрита Могила” у будь-якому випадку — пам'ятка унікальна і надзвичайно важлива для історико-культурних надбань України і Полтавщини зокрема.

ПЕРСПЕКТИВИ НА МАЙБУТНЄ

Збереження комплексної пам'ятки археології та природи, що є власністю держави, — „Розритої Могили” для наступних поколінь — важливе завдання пам'яткоохоронництва в області. Досить широкі перспективи для цього надає включення нещодавно в Програму дій Президента і Уряду України питання про створення на Більському городищі скіфської доби в Котелевському і Зіньківському районах Полтавської області державного археологічного заповідника. „Візитною карткою” такого заповідника могла б стати саме „Розрита Могила”, розташована на шляху до пам'ятки, поряд з шосе, за два десятки кілометрів від решток грандіозного міста доби раннього залізного віку.

Групою науковців Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації після обстеження пам'ятки створено проект музеєфікації

«Розрита Могила». Центральна частина.

ного унікального куточка природи і археологічного об'єкта. Він включає:

- влаштування огорожі заповідної території для запобігання пошкодження рослинності і руйнування майдану;
- спорудження легких, піднятих у повітря, оглядових майданчиків;
- музеєфікацію під прозорим покриттям решток поховальної споруди під колишнім курганом та створення експозиції копійних матеріалів знахідок з округи;
- спорудження садиби наглядача пам'ятки за етнографічними матеріалами межі Полтавщини і Слобожанщини XVIII-XIX ст.;
- по можливості створення музейної експозиції „Видобування селітри” просто неба, де були б представлені знаряддя промислу, воли і, безперечно, селітра;
- а поряд для відвідувачів, придорожній український шинок із галушками, юшкою, запашним хлібом, узваром, та деякими сүто місцевими продуктами.

Шкода, що в наш складний час, втілення в життя проекту стає проблематичним. Сподіваємося, що прискорення цьому надасть залучення у благородну справу приватного капіталу. Останнє б працювало не тільки на збереження грандіозного майдану, розвитку туризму, але й на користь всім, хто прямує до Котельви, Охтирки, Опішні та Полтави повз величну земляну „піраміду степу“.

НА ЗАКІНЧЕННЯ

Ця невелика книжечка — перша в серії розповідей про найвидатніші пам'ятки давнього минулого Полтавщини. Полтавська область стоїть в ряду найбагатших в Україні на археологічні об'єкти різник епох — від доби кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Розповіді про них широкому загалу громадськості, учням шкіл та студентам, збагатити пам'яткоохоронними знаннями кожного із господарників, землевласників — важливе завдання науковців.

Пам'ятки минулого — не тільки наша історія, здобутки, праця, сльози й кров предків, але й той неоціненний скарб, який єднає минуле з сучасністю, є ланцюжком зв'язку у непорушному єднанні спадковості в національній культурі і сучасних новацій, важливим елементом історичного ландшафту землі Полтавської.

За першою розповіддю з'являться й наступні. Їх підготують не тільки полтавські археологи, але й кращі фахівці нашої країни та закордону.

Тож сподіваємося, що розпочата робота не тільки

допоможе зберегти в недоторканості найвизначніші надбання найдавнішої історико-культурної спадщини, змінить на краще ставлення до археологічних об'єктів в області, але й допоможе збагнути кожному, що у нас є що показати і своїм, українським, і закордонним туристам, є те рідкісне і безперечно своє власне, з чого живуть, багатіють і розвиваються, зберігаючи і примножуючи національні історико-культурні надбання, більшість народів Європи.

Запропонована до уваги серія видань „*Пам'ятки археології Полтавщини*“ не має на меті отримання прибутків. Кожна її книжечка (бажано за помірною ціною) повинна потрапити в руки до читача, в якого сьогодні ще залишило місце для думки про наших спадкоємців, дітей, не зробило черствою душу до власної історії, а зі знанням останньої — власної гідності сина рідної землі.

Сподіваємося на допомогу в цьому починанні не тільки владних структур, керівників господарств та підприємств, але й окремих громадян, бізнесменів, фірм та банків. Усім нам жити на Полтавській землі, про яку треба обов'язково знати хоча б частину від того грандіозного спадку, котрий залишили минулі покоління. Без цього не може бути повноцінного громадянина, гідного власника і людини...

Отже, у „видавничому портфелі“ вже є ряд робіт, запланованих до друку на 1996 рік. Це:

- „В'язівцька мезолітична стоянка“ (Лубенський район);
- „Більське городище“ (Котелевський район);

— „На землі дополтавській” (м.Полтава).

Плануємо також підготувати популярні розповіді про старожитності:

— „Лиса Гора” (м.Лубни);

— „Старожитності в Хоролі” (м.Хорол);

— „Малоперещепинський скарб” (Новосанжарський район);

— „Федорівський ідол” (Карлівський район);

— „Кургани Полтавщини” та ін.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрієнко В.П. Майдани і майдановидні споруди України // Вісник Харківського університету. — Харків, 1971. — № 62. — Історія. — Вип. 5. — С.65-76.
- Багалеї Д.И. Предисловіе к Археологической карте Харьковской губернии // Труды XII Археологического съезда в Харькове 1902 г. — М., 1905. — Т.1. — С.7.
- Зарецький І.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник: Лит.-научн. прилож. к „Харьковскому календарю“ на 1888 год. — Харьков, 1888. — Вып. 2. — С.239-240, табл. I.
- Zakharov A.A. I.A.Zaretsky's Excavations in the Governement of Kharkov // Eurasia Septentrionalis Antigua. — Helsinki, 1932. — Vol.VII. — P.59-81.
- Селітроваріння // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С.861.
- Книга Большому Чертежу / Подг. к печ. и ред. Сербиной К.Н. — М., Л., 1950. — С.63.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967. — С.58-59.
- Кулатова І.М. „Розкопана Могила“. Майдан // Полтавщина:

Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С.840.

Моруженко А.А. Скифские погребения в бассейне Ворсклы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1986. — С.111-119.

Сидоренко Г.О., Махню Є.В., Телегин Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — К., 1982. — С.58.

Супруненко О. Розрита Могила // Молода громада. — Полтава. — 1994. — 11 лист. — № 45 (5446). — С.3.

Супруненко О., Коляда Ю. Чому зникають майдани? // Знання та праця. — К., 1988. — № 10. — С.27.

Шовкопляс І.Г. Майдани // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С.503-504.

Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н. Раскопки курганов и майданов в бассейне р.Мерлы // Вестник Харьковского университета. — Харьков, 1988. — № 316. — История. — Вып. 22. — С.103-108.

Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М., 1857. — Отд. III. — С.265, 269-270.

ЗМІСТ

Край узбіччя шляху	3
Дослідники, знахідки, гіпотези	9
Пам'ятка природи	23
Дещо про селітроварництво	27
Найбільший майдан України	34
Перспективи на майбутнє	38
На закінчення	41
Література	44

**З пропозиціями просимо звертатися за адресою:
314011, Україна, м.Полтава-11, вул. Комсомольська, 37.
Центр охорони та досліджень пам'яток археології.
Тел. 2-26-12.**

**Будемо вдячні й за окремі (цільові) пожертви, про що
повідомимо на сторінках чергових видань серії.**

**Наш рахунок № 142953 в УСБ м.Полтави,
МФО 331014, код ЗКПО 21043367.**

Науково-популярне видання

Варвянська Тетяна Володимирівна
Супруненко Олександр Борисович

„РОЗРИТА МОГИЛА”

Серія „Пам'ятки археології Полтавщини”

Тем. план, видань на 1996 р., п.17

Полтава: Видавничий центр «Археологія», 1996
Худ. редактор та комп'ютерний набір Варвянська Т.В.
Коректор Кулатова І.М.
Комп'ютерна верстка Тітков О.В.

Підписано до друку 06.01.1996 р. Формат 60х84/32.
Папір офсетний . Гарнітура Академія. Друк офсетний .
Ум.-друк.арк. 2,09. Ум.-фарб. відб. 2,14. Обл.-вид. арк. 1,54.
Вид. № 20. Зам. № 5.
Друкарня «Гротеск», м.Полтава.

